

O'ZBEK FOLKLORIDA ZOOANTROPOMORF OBRAZLAR

Muzaffar Chorshanbiyev

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20053258>

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek folklorida uchraydigan zooantropomorf obrazlarning badiiy-estetik, mifologik, ramziy va tarbiyaviy xususiyatlari tahlil qilinadi. Zooantropomorf obrazlar xalq og'zaki ijodida hayvon va inson xususiyatlarining o'zaro uyg'unlashuvi asosida shakllangan murakkab obrazlar tizimi sifatida qaraladi. Maqolada ertak, afsona, rivoyat va xalq tasavvurlarida hayvon obrazlarining insoniy xulq-atvor, axloqiy me'yor, ijtimoiy munosabat va hayotiy tajribani ifodalashdagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, tulki, bo'ri, ot, qush, ilon, sher, ayiq kabi obrazlarning folklordagi ramziy ma'nolari ochib beriladi. Tadqiqotda zooantropomorf obrazlar nafaqat badiiy vosita, balki xalqning qadimiy dunyoqarashi, tabiatga munosabati va ma'naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi muhim madaniy hodisa sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: folklor, zooantropomorf obraz, o'zbek xalq og'zaki ijodi, ertak, mifologiya, ramz, hayvon obrazi, antropomorfizm, zoomorfizm, xalq tafakkuri.

Kirish

O'zbek xalq og'zaki ijodi xalqimizning ko'p asrlik tarixiy xotirasi, ma'naviy dunyosi, hayotiy tajribasi va estetik qarashlarini o'zida mujassam etgan bebaho madaniy merosdir. Folklor asarlarida xalqning tabiat, jamiyat, inson, ezgulik va yovuzlik haqidagi qarashlari badiiy obrazlar orqali ifodalanadi. Bu obrazlar oddiy tasvir vositasi bo'lib qolmay, balki xalq tafakkurining chuqur qatlamlarini ochib beruvchi ma'naviy belgilar sifatida ham namoyon bo'ladi.

O'zbek folklorida inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlar juda qadimiy ildizlarga ega. Qadimgi inson tabiatni o'zidan ajratmagan, uni tirik, ongli va kuch-qudratga ega mavjudlik sifatida tasavvur qilgan. Shu sababli xalq og'zaki ijodida hayvonlar ko'pincha inson kabi gapiradi, fikrlaydi, reja tuzadi, aldash yoki yordam berish xususiyatiga ega bo'ladi. Bunday obrazlar ilmiy adabiyotlarda zooantropomorf obrazlar deb yuritiladi.

Zooantropomorf obrazlar — bu hayvon va inson xususiyatlari qo'shilgan obrazlardir. Ular ba'zan tashqi ko'rinishi jihatidan hayvon, ichki xulqi jihatidan inson sifatida tasvirlanadi. Ba'zan esa inson obraziga hayvoniy belgilar, kuch yoki sehrli xususiyatlar yuklanadi. Shu jihatdan zooantropomorf obrazlar folklorda juda muhim badiiy vazifani bajaradi.

O'zbek ertaklarida tulki ayyorlik, bo'ri yovuz kuch yoki ochko'zlik, ot sadoqat va mardlik, qush ozodlik va xabar yetkazuvchi kuch, ilon sirli qudrat yoki xavf, sher jasorat timsoli sifatida gavdalanadi. Bu obrazlar xalqning hayot haqidagi qarashlarini oddiy va ta'sirchan shaklda ifodalaydi. Ayniqsa, bolalar ongida yaxshilik va yomonlik, halollik va makkorlik, sadoqat va xiyonat kabi tushunchalarni shakllantirishda bunday obrazlarning o'rni katta.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, zooantropomorf obrazlarni o'rganish orqali biz o'zbek xalqining qadimiy mifologik tasavvurlari, axloqiy qarashlari, tabiatga munosabati va badiiy tafakkurini chuqurroq anglaymiz. Chunki folklordagi har bir hayvon obrazi oddiy jonivor tasviri emas, balki xalq ongida shakllangan ma'lum bir ramziy ma'noga ega badiiy hodisadir.

Zooantropomorf obraz tushunchasi ikki asosiy badiiy hodisa bilan bog'liq: zoomorfizm va antropomorfizm. Zoomorfizm inson yoki boshqa mavjudotga hayvonga xos belgilar berilishi bo'lsa, antropomorfizm hayvon yoki tabiat hodisalariga insoniy sifatlar yuklanishidir. Folklorda

bu ikki hodisa ko'pincha bir-biri bilan qo'shib ketadi. Natijada hayvon inson kabi fikrlaydi, gapiradi, yaxshi-yomonni angalaydi, maqsad sari harakat qiladi.

Qadimgi xalq tasavvurlarida hayvonlar faqat ov qilinadigan yoki xo'jalikda ishlatiladigan mavjudot sifatida emas, balki muayyan kuch, ruh, belgi va ma'no egasi sifatida qabul qilingan. Ayrim hayvonlar himoyachi, ayrimlari xavfli kuch, boshqalari esa donolik yoki xabar yetkazuvchi timsol sifatida qaralgan. Masalan, ot xalq tasavvurida sadoqat, tezlik va qahramonlik bilan bog'langan. Qush esa ko'pincha erkinlik, osmon, xabar va ruhiy yuksalish ramzi sifatida namoyon bo'lgan.

Zooantropomorf obrazlar, avvalo, xalq tafakkurining obrazli fikrlashga asoslanganligini ko'rsatadi. Xalq inson xarakteridagi murakkab xususiyatlarni bevosita bayon qilishdan ko'ra, hayvonlar obrazida tasvirlashni afzal ko'rgan. Chunki bunday usul fikrni jonli, esda qolarli va ta'sirchan qiladi. Masalan, "ayyor odam" haqida to'g'ridan-to'g'ri gapirish o'rniga tulki obrazidan foydalanish mazmunni yanada kuchaytiradi. Shuningdek, bo'ri obrazi orqali tajovuzkorlik, ochko'zlik yoki vahshiylik tasvirlanadi.

Folklorda zooantropomorf obrazlarning yana bir muhim jihati ularning tarbiyaviy vazifasidir. Ertakdagi hayvonlar odatda voqea rivojida ma'lum bir axloqiy xulosaga olib keladi. Ayyorlik jazolanadi, sadoqat mukofotlanadi, zo'ravonlik mag'lub bo'ladi, donolik esa g'alaba qozonadi. Shu tariqa hayvon obrazlari orqali insoniy fazilatlar targ'ib qilinadi.

O'zbek xalq ertaklari zooantropomorf obrazlarga juda boy. Ayniqsa, hayvonlar haqidagi ertaklarda bunday obrazlar markaziy o'rin egallaydi. Bu ertaklarda hayvonlar odatdagi biologik mavjudot sifatida emas, balki inson xarakteriga ega obraz sifatida tasvirlanadi. Ular gaplashadi, maslahatlashadi, hiyla ishlatadi, yordam beradi yoki zarar yetkazadi.

Tulki obrazi o'zbek ertaklarida eng ko'p uchraydigan zooantropomorf obrazlardan biridir. U odatda ayyor, topqir, hiylakor, ba'zan esa vaziyatdan ustalik bilan chiqib ketadigan obraz sifatida beriladi. Tulki kuch bilan emas, aql va makr bilan harakat qiladi. Shu sababli u ko'pincha bo'ri, ayiq yoki boshqa kuchli hayvonlarni aldab ketadi. Bunda xalq kuchdan ko'ra aqlning ustunligini ko'rsatadi. Biroq tulkinging hiylakorligi har doim ham ijobiy baholanmaydi. Ko'plab ertaklarda u oxir-oqibat jazolanadi. Bu esa xalqning makkorlik va nohalollikka salbiy munosabatini bildiradi.

Bo'ri obrazi esa ko'pincha qo'pol kuch, ochko'zlik, xavf va tajovuz timsoli sifatida namoyon bo'ladi. Bo'ri ertaklarda kuchli bo'lsa-da, ko'p hollarda aqlsiz yoki shoshqaloq qilib tasvirlanadi. U o'z kuchiga ishonadi, lekin hiyla yoki donolik oldida ojiz qoladi. Bu obraz orqali xalq hayotda faqat kuchga suyanish yetarli emasligini, aql, ehtiyotkorlik va adolat muhimligini ko'rsatadi.

Eshak obrazi ayrim ertaklarda soddalik, sabr-toqat, mehnatkashlik yoki ba'zan nodonlik timsoli sifatida talqin qilinadi. Bu obraz ikki xil ma'noga ega bo'lishi mumkin. Bir tomondan, eshak mehnatkash va chidamli hayvon sifatida ijobiy baholanadi. Ikkinchi tomondan, ayrim matnlarda u o'ylamasdan ish qiladigan, soddra obraz sifatida beriladi. Demak, folklorda bir obraz har doim bir xil ma'no anglatmaydi; uning ma'nosi voqea mazmuniga qarab o'zgarishi mumkin.

Ot obrazi esa o'zbek xalq og'zaki ijodida alohida hurmatga ega. Doston va ertaklarda ot qahramonning eng yaqin yo'ldoshi, sadoqatli yordamchisi va ba'zan sehrlil kuch egasi sifatida tasvirlanadi. "Alpomish", "Go'ro'g'li" kabi dostonlarda ot oddiy transport vositasi emas, balki qahramonning taqdir yo'ldoshi sifatida g'aldalanadi. Ot qahramonning g'alabasida muhim rol

o'ynaydi, uni xavfdan qutqaradi, uzoq masofalarni bosib o'tishga yordam beradi. Bu esa xalq tafakkurida o'tning mardlik, sadoqat, tezlik va sharaf ramzi ekanligini ko'rsatadi.

Zooantropomorf obrazlarning ildizlari xalqning qadimiy mifologik qarashlari bilan bog'liq. Qadimgi davrlarda inson tabiat hodisalarini, hayvonlar xatti-harakatini va koinot sirlarini tushuntirishga intilgan. Ilmiy bilimlar hali rivojlanmagan davrlarda odamlar ko'plab hodisalarni mifologik tasavvurlar orqali izohlagan. Natijada hayvonlar sehrli kuchga ega, inson bilan aloqa qila oladigan yoki taqdirga ta'sir ko'rsata oladigan mavjudot sifatida tasavvur qilingan.

O'zbek xalq og'zaki ijodida ilon obrazi bunga yorqin misol bo'la oladi. Ilon ko'pincha sirli, xavfli, ba'zan esa sehrli kuch egasi sifatida tasvirlanadi. Ayrim rivoyatlarda ilon xazina qo'riqchisi, ba'zilarida esa jazolovchi kuch sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, ilonning donolik va hushyorlik bilan bog'liq ma'nolari ham mavjud. Demak, ilon obrazi bir tomonlama emas, balki murakkab ramziy mazmunga ega.

Qush obrazlari ham mifologik mazmunga boy. Qush osmon bilan yer o'rtasidagi bog'lovchi vosita sifatida tasavvur qilingan. U xabar yetkazuvchi, yo'l ko'rsatuvchi, ba'zan esa qahramonga yordam beruvchi obraz sifatida uchraydi. Ertaklarda sehrli qushlar ko'pincha qahramonni sinovdan o'tkazadi yoki unga najot yo'lini ko'rsatadi. Qushning parvoz qilishi inson orzusi, erkinlikka intilishi va ruhiy yuksalishni bildiradi.

Sher obrazi esa kuch, jasorat va hukmdorlik ramzi sifatida xalq tafakkurida mustahkam o'rin egallagan. Sher ko'pincha mardlik, qo'rqmaslik va ulug'vorlik timsoli sifatida tilga olinadi. Bunday obrazlar orqali xalq qahramonlik idealini yaratadi.

O'zbek folkloridagi zooantropomorf obrazlar faqat badiiy zavq berish uchun yaratilmagan. Ularning eng muhim vazifalaridan biri tarbiyaviy ta'sirdir. Xalq ertaklari bolalarga hayotni tushuntirish, yaxshilik va yomonlikni ajratish, insoniy fazilatlarni shakllantirishda katta o'rin tutadi.

Bolalar abstrakt tushunchalarni har doim ham oson anglay olmaydi. Masalan, ayyorlik, ochko'zlik, sadoqat, jasorat, sabr kabi tushunchalar ularga hayvon obrazlari orqali berilganda ancha tushunarli bo'ladi. Tulkining hiylasi, bo'ringning ochko'zligi, o'tning sadoqati, qushning yordam berishi bola ongida kuchli tasavvur uyg'otadi.

Bunday obrazlar orqali xalq bolaga bevosita nasihat qilmaydi, balki voqea orqali xulosa chiqarishga undaydi. Bu juda muhim pedagogik xususiyatdir. Chunki ertak eshitayotgan bola qahramonlar taqdirini kuzatar ekan, o'zi ham ichki xulosa qiladi. U kim haq, kim nohaq, kim mukofotlandi, kim jazolandi degan savollarga javob topadi.

Masalan, agar ertakda tulki aldov yo'li bilan maqsadiga erishsa, lekin oxirida fosh bo'lsa, bola nohalollik uzoqqa bormasligini tushunadi. Agar ot qahramonni qutqarsa, bola sadoqat va do'stlikning qadri haqida tasavvur hosil qiladi. Shu tariqa zooantropomorf obrazlar xalq pedagogikasining muhim vositasiga aylanadi.

Zooantropomorf obrazlar folklor asarlariga jonlilik, harakat va qiziqarlilik beradi. Hayvonlarning inson kabi gapirishi, bahslashishi, hiyla ishlatishi yoki yordam berishi ertak syujetini yanada ta'sirchan qiladi. Bu obrazlar orqali xalq og'zaki ijodining badiiy kuchi namoyon bo'ladi.

Badiiy jihatdan qaraganda, zooantropomorf obrazlar matnda kinoya, yumor, ramziylik va mubolag'a imkoniyatlarini kengaytiradi. Masalan, tulkining bo'rini aldashi kulgili ko'rinsa-da, uning ortida chuqur hayotiy ma'no yotadi. Bu yerda xalq faqat kuldirishni emas, balki o'ylantirishni ham maqsad qiladi.

Shuningdek, hayvon obrazlari orqali ijtimoiy tanqid ham beriladi. Kuchlilar zaiflarni ezishi, ayyorlarning soddalarni aldashi, ochko'zlarning jazolanishi kabi holatlar hayvonlar dunyosi orqali ko'rsatiladi. Bu usul xalq og'zaki ijodida juda qulay bo'lgan, chunki unda inson jamiyatidagi muammolar bevosita emas, ramziy shaklda ifodalangan.

Muhokama

Tahlillardan ko'rinadiki, o'zbek folklorida zooantropomorf obrazlar tasodifiy yoki ikkinchi darajali hodisa emas. Ular xalq tafakkurining qadimiy qatlamlari bilan bog'liq bo'lgan muhim badiiy tizimdir. Bunday obrazlar orqali xalq inson tabiatini, jamiyatdagi munosabatlarni va axloqiy qadriyatlarni sodda, ammo chuqur mazmunli shaklda ifodalagan.

Zooantropomorf obrazlar boshqa xalqlar folklorida ham mavjud. Masalan, ko'plab xalqlarda tulki ayyorlik, bo'ri xavf, sher kuch, qush ozodlik ramzi sifatida talqin qilinadi. Biroq har bir xalq bu obrazlarga o'z milliy ruhini singdiradi. O'zbek folklorida hayvon obrazlari ko'pincha xalqona yumor, sodda donishmandlik va hayotiy kuzatuvlar bilan boyitilgan.

Bu obrazlarning bugungi kundagi ahamiyati ham katta. Ular bolalar adabiyoti, multfilm, teatr, adabiy ertak va ta'lim jarayonida keng qo'llanishi mumkin. Ayniqsa, boshlang'ich ta'limda ertaklar orqali axloqiy tarbiya berishda zooantropomorf obrazlardan samarali foydalanish mumkin.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, o'zbek folklorida zooantropomorf obrazlar xalq og'zaki ijodining muhim badiiy-estetik hodisalaridan biridir. Bu obrazlar hayvon va inson xususiyatlarining uyg'unlashuvi asosida shakllanib, xalqning qadimiy dunyoqarashi, tabiatga munosabati, axloqiy qarashlari va hayotiy tajribasini aks ettiradi.

Tulki, bo'ri, ot, qush, ilon, sher, ayiq kabi obrazlar o'zbek folklorida muayyan ramziy ma'noga ega. Ular orqali inson xarakterining ijobiy va salbiy tomonlari yoritiladi. Ayyorlik, ochko'zlik, sadoqat, jasorat, donolik, qo'rqqoqlik kabi sifatlar hayvonlar obrazi vositasida ta'sirchan shaklda ifodalanadi.

Zooantropomorf obrazlarning eng muhim jihatlaridan biri ularning tarbiyaviy ahamiyatidir. Ular yosh avlodga axloqiy saboq beradi, hayotni obrazli anglashga yordam beradi va xalq donishmandligini avlodan-avlodga yetkazadi.

Shu sababli o'zbek folkloridagi zooantropomorf obrazlarni chuqur o'rganish nafaqat folklorshunoslik, balki adabiyotshunoslik, madaniyatshunoslik, pedagogika va milliy ma'naviyat tadqiqotlari uchun ham muhim ahamiyatga ega. Bu obrazlar xalqimizning badiiy tafakkuri, ruhiy olami va madaniy xotirasini anglashda bebaho manba bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. **O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi.** – Toshkent: O'qituvchi, **1990.**
2. Safarov O. **O'zbek bolalar folklori.** – Toshkent: Fan, **1985.**
3. Jo'rayev M. **O'zbek mifologiyasi va folklori masalalari.** – Toshkent: Fan, **2001.**
4. Afzalov M. **O'zbek xalq ertaklari haqida.** – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, **1963.**
5. **O'zbek xalq ertaklari (to'plam).** – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, **2007.**
6. Qahhor A. **Xalq og'zaki ijodi va badiiy tafakkur.** – Toshkent: Yangi asr avlodi, **2005.**
7. Propp V.Y. **Morfologiya skazki (Ertak morfologiyasi).** – Moskva: Nauka, **1969.**

8. Meletinskiy Y.M. **Poetika mifa (Mif poetikasi)**. – Moskva: Nauka, **1976**.
9. O‘zbek folklori ocherklari. – Toshkent: Fan, **1988**.
10. Karimov B. **Folklor poetikasi**. – Toshkent: Fan, **2010**.